

BİR SELÇUKLU HÂTÛNU'NUN EVLİLİKLERİ: SAFİYYE HÂTÛN*

Suat KAYMAK**

Özet

İslam dünyasında bir hükümdarın ölümünden sonra hanımlarının yeniden evlenmesi sıkça karşılaşılan bir durum değildir; ancak Selçuklu hanedanında bu durumun tersine görülen evlilikler mevcuttur. Çağrı Bey'in kızlarından Safiyye Hâtûn, Hadice Arslan Hâtûn ve ismini bilmediğimiz bir kızının birkaç kez evlilik yaptığı görülmektedir. Bunlardan en dikkate değer, üç defa evlenen Safiyye Hâtûn'dur. Bu çalışma, Safiyye Hâtûn'un şüphesiz siyasî bir mahiyet arz eden evliliklerini, kaynakların verdiği bilgiler ışığında incelemek üzere hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Safiyye Hâtûn, Çağrı Bey, Ukayliler, Hezâresb b. Bengîr, Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, İbrâhîm b. Kureyş, Ali b. Şerefüddeve Müslim.

Abstract

A SALJUKID KHÂTÛN'S MARRIAGES: SAFIYYA KHÂTÛN

In general in the Islamic world, the wives of a ruler did not marry second time after his death. However, the exceptional instances existed in the Saljukid dynasty. The daughters of Chaghri Beg, namely Safiyya Khâtûn, Hadîja Arslan Khâtûn, and the one whose name is not known, married more than one time. Among these cases, the most interesting one is Safiyya Khâtûn who married three times. This study is conducted in the light of basic sources provided by historical resources to explain the marriages of Safiyya Khâtûn, which had unquestionably political significance.

Keywords: Saljukids, Safiyya Khâtûn, Chaghri Beg, 'Uqaylids, Hazârasb b. Bengîr, Sharaf al-dawla Muslim b. Kuraysh, İbrâhîm b. Kuraysh, 'Alî b. Sharaf al-dawla Muslim.

* Bu konuyu araştırmamı önererek, makalenin hazırlanmasında destek ve teşviklerini esirgemeyen saygıdeğer hocam Doç. Dr. Osman G. Özgüdenli ile yardımından dolayı değerli arkadaşım Bahattin Demir'e teşekkürlerimi sunarım.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ortaçağ Tarihi; suatkaymak@windowlive.com.

Giriş

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucuları arasında yer alan Çağrı Bey'in, tahtı kardeşi Tuğrul Bey'e bırakmasına rağmen, Selçuklu hanedanını O'nun oğulları, kızları ve torunları devam ettirmiştir. Zira Tuğrul Bey'in yerine veliahd bırakacak bir çocuğunun olmaması ve Çağrı Bey'in de Tuğrul Bey'den önce vefat etmesi nedeniyle Selçuklu saltanatının devamını Çağrı Bey'in çocukları sağlamıştır.

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra sultan olan Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan ve torunu Melikşâh, Büyük Selçuklu Devleti tarihinin en önemli simalarındandır. Keza Kirmân Selçuklularının kurucusu Kavurd Bey, Çağrı Bey'in oğlu ve Suriye Selçuklularının kurucusu Tâcüddevle Tutuş da Sultan Alp Arslan'ın oğlu ve Çağrı Bey'in torunudur¹. Bu isimlerin yanında hanedanda Çağrı Bey'in oğulları kadar önemli olan Çağrı Bey'in kızları da bulunmaktadır. Kaynaklarda geçtiği kadarıyla, Çağrı Bey'in beş kızı bulunmaktadır. Ayrıca bir Selçuklu Hâtûnu'nun da Çağrı Bey'in kızı olduğu tahmin edilmektedir. Çağrı Bey'in bu altı kızından sadece üçünün adı kaynaklarda geçmektedir: Safiyye Hâtûn, Hadîce Arslan Hâtûn ve Gevher Hâtûn. Diğerleri ise, kaynaklarda “*Çağrı Bey'in kızı*” (kaynaklardaki şekliyle “*Dâvûd'un kızı*”)² şeklinde zikredilmektedir.

Safiyye Hâtûn'un yaptığı evlilikleri anlatmadan önce Çağrı Bey'in diğer kızlarının yaptığı evlilikleri kısaca ele almak faydalı olacaktır. Çağrı Bey'in kızları, Selçuklu hanedanı ile dönemin diğer hanedanlıkları arasında evlilik yoluyla ilişkiler kurmak amacıyla önemli evlilikler yapmışlardır. Bunlardan en önemlisi, Abbâsî Halifesi el-Kâ'im bi-Emrillâh (422/1031-467/1075) ile Çağrı Bey'in kızı Hadîce Arslan Hâtûn'un³ evliliğidir. Aslında Halife, oğlu ez-

¹ Bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, XIII (1958), s. 117-130.

² İslâm kaynaklarının büyük bir bölümünde, Çağrı Bey için, Türkçe “Çağrı” adı yerine, İslâmî ismi olan “Dâvûd”un kullanıldığı görülmektedir.

³ Hadîce Arslan Hâtûn, bilindiği üzere Çağrı Bey'in kızıdır (İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ'*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Leiden 1973, s. 190; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan (Kayıp *Uyûnü't-Tevârih*'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler)”, nşr. Ali Sevim, *TTK Belgeler*, XIV/18 (1989-1992), 26; Türkçe trc. *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târihi'l-Âyan'da Selçuklular*, seçme, trc. ve değ. Ali Sevim, Ankara 2011, s. 14). Bazı kroniklerde Çağrı Bey'in İslâmî adı olan Dâvûd'un zikredilmesinden dolayı, iki ayrı şahısmış gibi bir

Zahîretüddîn Ebü'l-Abbâs Muhammed ile Hadîce Arslan Hâtûn'u evlendirmek üzere Tuğrul Bey ile sözleşmiş olmasına⁴ rağmen, oğlunun ani ölümü (Zilkade 447/Ocak-Şubat 1056)⁵ üzerine kendisi Hadîce Arslan Hâtûn ile evlenmiştir (22 Muharrem 448/11 Nisan 1056). Bu evlilik Halife'nin 467/1075 yılında ölümüne kadar devam etmiştir. Hadîce Arslan Hâtûn, Halife'nin ölümünden iki yıl sonra 469/1076-77 yılında Kâkûyî hanedanından Emîr Ali b. Ebû Mansûr b. Ferâmurz ile evlenmiştir. Bu evlilik, Emîr Ali'nin 488/1095 yılında vefatına kadar sürmüştür⁶.

Çağrı Bey'in kaynaklarda ismi geçmeyen diğer kızı ile Gazneli Sultan Mevdûd b. Mesûd muhtemelen 432/1040-41 yılında evlenmiştir. Bu evlilik, 20

kanaat ortaya çıkmaktadır. Hadîce Arslan Hâtûn'un Dâvûd'un kızı olduğu şeklinde bir kanı da görülmektedir (Mehmet Nadir Özdemir, *Bağdat'ta Türk Egemenliği (1055-1157)*, Konya 2008, s. 108).

- ⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk: 360-555 h.*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrût 1983, s. 141; Türkçe trc. Ali Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Târih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500=1044/45-1106/07)", *Belgeler*, XXIX/33 (2008), 2; Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, yay. Ali Sevim, Ankara 1988, s. 13; İbnü'l-İmrânî, s. 190; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 26; Türkçe trc. s. 15. M. N. Özdemir, bu bilginin sadece Azîmî tarafından rivayet edildiğini belirtmektedir (*Bağdat'ta Türk Egemenliği*, s. 107-108). Ancak aynı bilginin, İbnü'l-Kalânîsî, İbnü'l-İmrânî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından da verildiği görülmektedir (bkz. *Târîhu Dimaşk*, s. 141; Türkçe trc. s. 2; *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ'*, s. 190; *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 26; Türkçe trc. s. 15).
- ⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XV, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrût 1992, s. 350; Türkçe trc. Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", *Belgeler*, XXVI/30 (2005), 10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, thk. Carolus Johannes Tornberg, Beyrût 1966, 615; Türkçe trc. *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-târîh tercümesi*, IX, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987, 467; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize 1998, 731; Türkçe trc. *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, XII, çev. M. Köksal, İstanbul 1995, 167.
- ⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XVI, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrût 1992, 4; Türkçe trc. s. 10; İbnü'l-Esîr, IX, 617; Türkçe trc. IX, 468; a.mlf., *el-Kâmil fi't-târîh*, X, thk. Carolus Johannes Tornberg, Beyrût 1966, 105; Türkçe trc. *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-târîh tercümesi*, X, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987, 102; İbn Kesîr, XV, 734-735, a.mlf., *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize 1998, 61; Türkçe trc. XII, 168-169, 241; C. E. Bosworth, "Kâkûyids", *EF*, IV (1997), 466; Hadîce Arslan Hâtûn ile el-Kâ'im bi-Emrillâh evliliği hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zekeriya Kitapçı, *Abbâsî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya 1994, s. 25-52. Hadîce Arslan Hâtûn-Ali b. Ferâmurz evliliği hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kitapçı, a.g.e., s. 53-55.

Receb 441/18 Aralık 1049 tarihinde Mevdûd'un ölümüne kadar sürmüştür. Mevdûd'un ölümünden sonra aynı hâtûn, Mevdûd'un kardeşi Ali b. Mesûd ile muhtemelen Receb 441/Kasım-Aralık 1049 tarihinde veya bundan kısa bir süre sonra evlenmiştir; ancak bu evlilik, Ali b. Mesûd'un hapsedilmesi üzerine fiilen sona ermiştir⁷.

İkişer defa evlilik yapan hâtûnlar dışında birer defa evlilik yapan Çağrı Bey'in kızları da bulunmaktadır. Bunlardan sadece Gevher Hâtûn'un ismi kaynaklarda geçmektedir. Gevher Hâtûn, Selçuk Bey'in oğullarından Yûsuf'un oğlu Erbasan (El-Basan/Er-Basgan/Erisığı) ile evlilik yapmıştır. Evlilik tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, muhtemelen 451/1059-60 yılında veya daha önceki bir tarihte evlenmiş olmalıdır. Bu evlilik, muhtemelen 467/1074-75 yılında Gevher Hâtûn'un öldürülmesine kadar sürmüştür⁸.

Yine kaynaklarda ismi zikredilmeyen Çağrı Bey'in kızlarından biri olan hâtûn ile Büveyhîler'den Ebû Mansûr Fûlâd-Sutûn b. Ebû Kâlîcâr, Rebûlâhir 439/Ağustos-Eylül 1047 tarihinde evlenmiştir. Bu evlilik, muhtemelen 448/1056 yılında Ebû Mansûr Fûlâd-Sutûn'un ölümüne kadar sürmüştür⁹.

Adı kaynaklarda zikredilmeyen ve muhtemelen Çağrı Bey'in kızlarından biri olan hâtûn¹⁰ ile Büveyhîler'den Ebû Ali b. Ebû Kâlîcâr, 444/1052-53

⁷ İbnü'l-Esîr, IX, 558; Türkçe trc. IX, 424; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 2007², s. 81. Çağrı Bey'in kızının Gazneli hanedanı ile yaptığı evlilikler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Bülent Kaçın, *Büyük Selçuklu Devletinde Hanedan Üyelerinin Evlilikleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s. 43-45.

⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 195; Türkçe trc. s. 199; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2010, s. 199. Gevher Hâtûn ile Erbasan evliliği hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kaçın, *a.g.e.*, s. 5-6.

⁹ İbnü'l-Esîr, IX, 536; Türkçe trc. IX, 408; İbn Kesîr, XV, 702; Türkçe trc. XII, 150; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, Ankara 1989, s. 35; Osman G. Özgüdenli, "Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063)", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012, s. 63-64. Bu evlilik hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kaçın, *a.g.e.*, s. 63-65.

¹⁰ B. Kaçın, Basra'nın Ebû Ali'den alınarak Emîr Hezâresb'e iktâ' edilmesi üzerine (456/1063-64), Ebû Ali'nin eşini Sultan Alp Arslan'a göndererek tekrar Basra'ya hâkim olmayı sağlaması ile bu Hâtûn'un Tuğrul Bey ve özellikle Alp Arslan üzerinde nüfuzu olan biri olduğu kanaatine varmaktadır. Bundan hareketle de bu Hâtûn'un Çağrı Bey'in kızı olduğunu belirtmektedir (*a.g.e.*, s. 66).

yılında evlenmiştir. Evliliğin ne kadar sürdüğü tam olarak belli değilse de 456/1063-64 yılına kadar sürdüğünü tahmin etmek mümkündür¹¹.

Burada asıl konumuz olan Safiyye Hâtûn'un evliliklerine geçmeden önce belirtmemiz gerekir ki, Safiyye Hâtûn'un hayatı ile ilgili yaptığı üç evlilik dışında, kaynaklarda herhangi bir bilgi bulabilmek mümkün değildir. Hatta üç evlilik yapmış olmasına rağmen, bu evlilikleri hakkında dahi kısıtlı malumat bulunmaktadır. Hakkında kısmen de olsa diğer evliliklerine göre ayrıntılı bilgiyi aşağıda da anlatacağımız üzere İbrâhîm b. Kureyş ile yaptığı evlilik sırasında bulmaktayız. Yine kaynakların kısıtlı olması nedeniyle, Safiyye Hâtûn'un doğum tarihi, annesinin adı, Çağrı Bey'in kaçınıcı kızı olduğu, evlilikleri sırasında kaç yaşında olduğu ve ölüm tarihi bilinmemektedir; ancak kaynaklarda Şerefüddeve Müslim b. Kureyş ile yaptığı evliliğinden Ali b. Şerefüddeve Müslim isminde bir oğlu olduğu kaydedilmektedir.

Esasen halife ve sultan gibi önemli şahsiyetlerin vefatından sonra hanımlarının evlendikleri sık görülen bir husus değildir. Hele ki büyük hanedanlara mensup kadınların evlilikleri çok daha nadir görülmektedir. Ancak Selçuklularda özellikle Çağrı Bey'in kızları Safiyye Hâtûn, Hadîce Arslan Hâtûn ve Gazneli Sultan Mevdûd ve onun ölümünden sonra kardeşi Ali ile evlenen ismini bilmediğimiz hâtûn bu durumun dışındadır. Safiyye Hâtûn üç, Hadîce Arslan Hâtûn ve Gazneli hanedanı ile evlilik yapan ismini bilmediğimiz hâtûn ikişer defa evlenmiştir. Bu hâtûnların birden fazla evlilik yapmasında hiç şüphesiz evlendikleri kişilerin önemli hanedanlara mensup olmaları ile dönemin önemli emîrleri arasında yer almalarının payı büyüktür. Bu şekilde Selçuklular, dönemin önemli hanedanları ve nüfuz sahibi emîrleri ile iyi ilişkiler kurmayı ve onları kendilerine bağlamayı hedeflemiştir.

1. Safiyye Hâtûn'un Emîr Hezâresb b. Bengîr ile Evliliği

Çağrı Bey'in kızı Safiyye Hâtûn (صفیة خاتون)¹², ilk evliliğini Selçukluların Basra ve el-Ahvâz¹³ Emîri Tâcûlmülûk Ebû Kâlîcâr Hezâresb b. Bengîr b. 'İyâd

¹¹ İbnü'l-Esîr, IX, 589; Türkçe trc. IX, 446. Bu evlilik hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kaçın, *a.g.e.*, s. 65-66.

¹² Ebü'l-Fidâ ve İbnü'l-Verdî, ismi Safiyye yerine "Zayfe/Zayyefe (ضیفة)" şeklinde vermektedir (*Târîhu Ebî'l-Fidâ: el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, II, thk. Mahmûd Deyyûb,

el-Kürdî¹⁴ ile yapmıştır. Kaynaklarda bu evliliğin tam tarihi bulunmamaktadır. İbnü'l-Esîr¹⁵ ve Bündârî¹⁶, Hezâresb b. Bengîr'in ölüm tarihi olan 462/1069-70 yılında Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in Sultan Alp Arslan'ın Hezâresb b. Bengîr'in karısı olan kız kardeşi ile evlendiğini kaydetmektedir. Kaynaklarda verilen bilgide Hezâresb'in karısının adı geçmemektedir. İbn Tagrıberdî¹⁷, Hezâresb'in Sultan Alp Arslan'ın kız kardeşi ile evlendiğini belirtir; ancak o da bu hâtûnun adını zikretmez. Çağrı Bey'in diğer kızlarının yaptıkları evlilikleri yukarıda ele almıştık. Onların yaptığı evlilikleri göz önünde bulundurduğumuzda, kaynaklarda geçmeyen ismin, Safiyye Hâtûn olduğunu söyleyebiliriz. Yine Safiyye Hâtûn'un daha sonraki evliliklerinden de ilk evliliğini, Hezâresb b. Bengîr ile yaptığı anlaşılmaktadır¹⁸.

Beyrût 1997, 19; *Tetimmatü'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer: Târihu İbnü'l-Verdî*, II, thk. Ahmed Rifat el-Bedrâvî, Beyrût 1970, 13). Mustafa Alican, İbnü'l-Verdî'deki ismi "Dayfeh" olarak okumuştur ("Tâcuddeve Tutuş: Bir Selçuklu Meliki'nin Siyasi Biyografisi", *Tarih Okulu*, I (2008), s. 74, n. 130). Harekelerin olmaması sebebiyle ismi farklı şekillerde okumak mümkündür. İsmi bu şekilde geçmesinin nedeni, muhtemelen bir müstensih hatasıdır.

¹³ Güneybatı İrân'da Hûzistân eyâletinin merkezi (Mustafa L. Bilge, "Ahvaz", *DİA*, II (1989), 192-193).

¹⁴ İbnü'l-Cevzî, XVI, 3; Türkçe trc. s. 10; İbnü'l-Esîr, IX, 617; Türkçe trc. IX, 468; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 25; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtedâ ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber*, III, Beyrût 1992, 559. Nüveyrî ve İbn Tagrıberdî, bu emîrin ismini hatalı olarak "Hezâresb b. Tengir" şeklinde vermektedir (*Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*, XXVI, thk. Muhammed Fevzî el-Anitîl, tsh. Muhammed Taha el-Hâcerî, Kâhire 1985, 291; *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûkî Mısır ve'l-Kâhire*, V, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, Beyrût 1992, 87; İbn Haldûn da ismi, hatalı olarak "Hezâresb b. Şekir/Şeker? [شكر]" şeklinde kaydetmiştir. Ayrıca yer yer "Hezâresb" şeklinde zikrettiği de görülmektedir (*Târihu İbn Haldûn*, III, 559 vd). Hezâresb b. Bengîr, Tuğrul Bey döneminden itibaren Selçukluların hizmetinde bulunan ve kaynakların ifadesiyle "Sultan'ın katındaki mevki ve itibarı yüksek, çeşitli sorunların çözümlenmesinde Sultan'a danışman olan" önemli bir emîrdir. (İbnü'l-Esîr, X, 61; Türkçe trc. X, 69; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 40; Türkçe trc. s. 32).

¹⁵ *el-Kâmil*, X, 61; Türkçe trc. X, 69.

¹⁶ *Zubdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-'usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 1999², s. 35-36.

¹⁷ *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 87.

¹⁸ Safiyye Hâtûn'un ikinci evliliği olan Ukaylilerden Şerefüddeve Müslim b. Kureyş ile yaptığı evlilikten sonra, eşinin ölmesinin ardından Şerefüddeve Müslim'in kardeşi İbrâhîm b. Kureyş ile 479/1086-87 yılında yaptığı evlilik sırasında ismi zikredilmektedir (Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 252; Türkçe trc. s. 271). Bu bilgiden hareketle Safiyye Hâtûn'un ilk evliliğini Hezâresb b. Bengîr ile yaptığı sonucuna varabiliriz.

Kaynakların verdiği bu bilgiden hareketle evliliğin Sultan Alp Arslan döneminde (455/1063-465/1072) yapıldığına dair bir kanaat ortaya çıkmaktadır. Ancak Hezâresb b. Bengîr'in, daha Tuğrul Bey döneminden (431/1040-455/1063) itibaren Selçukluların hizmetine girerek önemli bir mevki elde etmiş olmasından dolayı¹⁹, evliliğin Tuğrul Bey döneminde yapılmış olduğunu söyleyebiliriz. Hatta daha net bir tahmin yapmak gerekirse, evliliğin 448/1056-57 yılında, yani Selçukluların Bağdad'a girdiği yıldan sonra gerçekleşmiş olması oldukça muhtemeldir. Zira aynı yılın hemen başlarında Hezâresb b. Bengîr, daha önce Irak Büveyhîlerine ait olan Basra, el-Ahvâz, Hûzistân²⁰ ve bunlara bağlı yerlerin vergi tahsiline atanmış ve Errecân²¹ da ona iktâ' edilerek, bu yerlerde kendi adına Abbâsî Halifesi el-Kâ'im bi-Emrillâh ve Sultan Tuğrul Bey'den sonra hutbe okutmasına izin verilmiştir²². Büyük Selçuklu Devleti'nde önemli bir konuma yükselen Hezâresb'in Safiyye Hâtûn ile 448/1056-57 yılı içerisinde evlilik yapmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Safiyye Hâtûn'un Hezâresb b. Bengîr ile olan evliliği hakkında mevcut kaynaklardaki bilgiler bundan ibarettir. Evlilik tarihini 448/1056-57 yılı olarak kabul ettiğimiz takdirde, evliliğin yaklaşık on dört yıl kadar sürdüğünü söyleye-

¹⁹ Hezâresb b. Bengîr'in dönemin önemli emîrleri arasında olduğuna dair iki örnek vermemiz yeterlidir. İlk örnek, Halife el-Kâ'im bi-Emrillâh'ın Çağrı Bey'in kızı Hadîce Arslan Hâtûn ile nikâhının kıyıldığı (22 Muharrem 448/11 Nisan 1056) kabul törenine katılanlar arasında onun isminin de zikredilmiş olmasıdır (İbnü'l-Esîr, IX, 617; Türkçe trc. IX, 468; İbn Haldûn, III, 559). İkinci örnek ise onun Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî tarafından Muharrem 448/Mart 1056'da 360 bin dînâr karşılığında Büveyhî Devleti'ne ait olan Basra, el-Ahvâz, Hûzistân ve bunlara bağlı yerlerin vergi tahsiline atanması ve Errecân'ın da ona iktâ' edilmiş olmasıdır. Yine bütün bu yerlerde onun Halife ve Sultan'dan sonra kendi adına hutbe okutmasına izin verilmesidir (İbnü'l-Cevzî, XVI, 3; Türkçe trc. s. 10; İbnü'l-Esîr, IX, 613-614; Türkçe trc. IX, 466; Nüveyrî, XXVI, 291; İbn Haldûn, aynı yer. Bu kaynaklarda sadece el-Ahvâz'da kendi adına hutbe okutabileceği zikredilmiştir. İbnü'l-Esîr, olayı 447/1055-56 yılı olayları içerisinde anlatmaktadır; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 24; Türkçe trc. s. 13). Bu iki örnek bize, Hezâresb b. Bengîr'in Selçuklular nezdinde önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Bu konuda daha fazla örnekler de bulabilmek mümkündür.

²⁰ Güneybatı İrân'da bir eyalet (Recep Uslu, "Hûzistan", *DİA*, XVIII (1998), 436-439).

²¹ Fârs eyaletinde Şîrâz ve Sûku'l-Ahvâz (el-Ahvâz)'a 60 fersah (yaklaşık 360 km.) uzaklıktaki büyük bir şehir (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, Beyrût 1977, 143). Abdülkerim Özeydin, Yâkût el-Hamevî'de geçen Şîrâz'ı yanlışlıkla Suriye'de yer alan Şeyzer olarak kaydetmektedir (*Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 90, n. 393). Şeyzer'in konumu için bkz. Yâkût el-Hamevî, III, 383.

²² Bu konuda bilgi için 19. dipnotta verdiğimiz eserlere bakılabilir.

biliriz. Hezâresb'in Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemlerinde sık sık sultanla birlikte hareket ettiği ve Safiyye Hâtûn da kocasının yanında olduğuna göre, hâtûn ailesinden pek ayrı kalmamış olmalıdır²³. Hezâresb'in 462/1069-70 yılında ölümünden sonra Safiyye Hâtûn, Hemedan'da bulunan kardeşi Sultan Alp Arslan'ın yanına dönmüştür²⁴.

Safiyye Hâtûn'un Hezâresb b. Bengîr ile evliliğinden çocuğunun olup olmadığını da bilemiyoruz. Safiyye Hâtûn, kardeşi Sultan Alp Arslan'ın yanında, yani Hemedan'da uzun süre kalmamış ve ilk eşi Hezâresb'in ölümü üzerinden fazla bir süre geçmeden, aynı yıl içerisinde Ukaylîlerden²⁵ Şerefüddeve Müslim b. Kureyş ile evlenmiştir.

2. Safiyye Hâtûn'un Şerefüddeve Müslim b. Kureyş ile Evliliği

Safiyye Hâtûn'un Hezâresb b. Bengîr'in 462/1069-70 yılında ölümünden sonra Sultan Alp Arslan'ın yanına döndüğünü yukarıda belirtmiştik. Aynı yıl Sultan Alp Arslan'ın Hemedan'da huzuruna Ukaylîlerden Şerefüddeve Müslim b. Kureyş b. Bedrân²⁶ çıkmıştır. Sultan, Şerefüddeve Müslim'e izzet ve ikramda bulunarak, onu çadırına davet etmiştir. Birlikte yemek yedikleri sırada Şerefüddeve Müslim, Hezâresb b. Bengîr'in eşi olan Sultan Alp Arslan'ın kız kardeşi ile evlenmek istediğini belirtmiştir. Şerefüddeve Müslim'in bu teklifini kabul eden Sultan'ın istediği üzerine Vezir Nizâmülmülk de Safiyye Hâtûn ile Şerefüddeve Müslim'i nikahlamıştır. Ayrıca Şerefüddeve Müslim'e Irak'ta,

²³ Kaçın, *a.g.e.*, s. 77.

²⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzi'deki Şerefüddeve Müslim'in Safiyye Hâtûn'u Hemedan'da bulunan Sultan Alp Arslan'dan istediği bilgisinden bu sonuca varabiliriz (*Mir'âtü'z-Zamân*, s. 163; Türkçe trc. s. 163).

²⁵ Irak, el-Cezîre ve Kuzey Suriye'de 380/990-489/1096 yılları arasında hüküm sürmüş bir Arap hanedanıdır. K. V. Zetterstéen, "Ukaylîler", *İA*, XIII (1986), 18-19. Ukaylî hanedanı şu çalışmada ele alınmaktadır: Gesine Degener, *Das Emirat Der Banû 'Uqail. Eine Untersuchung zum Zerfall des 'abbâsîdîschen Kalîfats und zur Beduinisierung des Fruchtbaren Halbmonds*, (Doktora Tezi), Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades am Fachbereich Historisch-Philologische Wissenschaften der Georg-August-Universität zu Göttingen, Göttingen 1987.

²⁶ Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, babası Kureyş b. Bedrân'ın 453/1061 yılında ölümünden sonra Ukaylî hanedanının başına geçen bir emirdir. Şerefüddeve Müslim, 478/1085 yılında ölümüne kadar hanedanın başında kalmıştır (M. Sobernheim, "Müslim b. Kureyş", *İA*, VIII (1979), 822-823; Gülay Öğün Bezer, "Müslim b. Kureyş", *DİA*, XXXII (2006), 94-96).

içinde Medâin'in²⁷ de bulunduğu bazı yerler iktâ' olarak verilmiştir (462/1069-70)²⁸. İlk evliliğinde olduğu gibi, ikinci evliliğinde de kaynaklarda Safiyye Hâtûn'un ismi zikredilmemiştir²⁹.

Safiyye Hâtûn'un Şerefüddeve Müslim ile olan evliliği hakkında, tıpkı ilk evliliğinde olduğu gibi maalesef kaynaklardaki bilgiler kısıtlıdır. Üçüncü eşi İbrâhîm b. Kureys'in Sultan Melikşâh tarafından tutuklanmasından sonra yönetimde gösterdiği etkinlik göz önünde bulundurulduğu takdirde, Safiyye Hâtûn'un Şerefüddeve Müslim zamanında da etkili olduğu söylenebilir³⁰.

Şerefüddeve Müslim ile 478/1084-85 yılına kadar evli kalan Safiyye Hâtûn'un evliliği yaklaşık on beş yıl kadar sürmüştür. Şerefüddeve Müslim'in 24 Safer 478/21 Haziran 1085³¹ tarihinde Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Süleymanşâh'a karşı giriştiği savaşta öldürülmesi³² ile bu evlilik son

²⁷ Bağdâd'ın 30 km. kadar güneydoğusunda Dicle Nehri'nin her iki yakasında Partlar ve Sâsânîler döneminde karşılıklı kurulan yedi şehirden meydana gelen bir şehir (Casim Avcı, "Medâin", *DİA*, XXVIII (2003), 289-291).

²⁸ İbnü'l-Esîr, X, 61; Türkçe trc. X, 69; Bündârî, s. 36; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 163; Türkçe trc. s. 163; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, III, 572 (462/1069-70 yılında Şerefüddeve Müslim'in Sultan Alp Arslan'ın huzuruna gittiğini ve Sultan'ın ona ikramda bulunduğunu kaydetmekle birlikte, Safiyye Hâtûn ile evliliğine ve Şerefüddeve Müslim'e tevcih edilen yerlere dair herhangi bir bilgi zikretmemektedir); İbn Tagrıberdî, V, 118; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III: Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 2001⁴, s. 65.

²⁹ İbnü'l-Esîr, Safiyye Hâtûn'un üçüncü eşi olan İbrâhîm b. Kureys'in 482/1089-90 yılında Sultan Melikşâh tarafından tutuklandığını ve yanında alıkondüğünü zikretmektedir. Yine İbnü'l-Esîr, Sultan'ın, halası Safiyye Hâtûn'a Beled şehrini iktâ' ettiğini ve onun Şerefüddeve Müslim'in karısı olduğunu eşinin ölümü üzerine İbrâhîm b. Kureys ile evlendiğini belirtmektedir (*el-Kâmil*, X, 220; Türkçe trc. X, 189). Kaynağımızın verdiği bu bilgi bize, Safiyye Hâtûn'un ikinci evliliğini Ukayfilerden Şerefüddeve Müslim ile yaptığını göstermektedir.

³⁰ Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 164-165.

³¹ Zehebî, 478 yılını Safer ayının ortasını tarih olarak vermektedir. Bu tarih 14-15 Safer 478/11-12 Haziran 1085 tarihine tekabül etmektedir (*Târihu'l-İslâm ve ve Feyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, X, thk. Beşşâr Avvâd Marûf, Beyrût 2003, 435). İbn Haldûn (*Târihu İbn Haldûn*, III, 579) ise 479/1085-86 yılını zikretmektedir.

³² İbnü'l-Kalânîsî, s. 192; Türkçe trc. s. 14; İbnü'l-Esîr, X, 140; Türkçe trc. X, 129; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 247-248; Türkçe trc. s. 267-268; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, thk. Halîl el-Mansûr, Beyrût 1996, s. 215; Türkçe trc. Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Belgeler*, XXI/25 (2000), 24; İbn Kesîr, XVI, 90; Türkçe trc. XII, 257. Ayrıca Azîmî, s. 25; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 15; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, II, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, 145). Bündârî (s. 79), Safer 478/Mayıs-

bulmuştur. Kaynakların verdiği bilgiye göre, Safiyye Hâtûn'un bu evlilikten Ali isminde bir oğlu olmuştur. Şerefüddevle Müslim, 472/1080 yılında Haleb şehrine hâkim olduktan sonra yazdığı bir mektup ile birlikte, muhtemelen o sırada sekiz ya da dokuz yaşlarında olan oğlu Ali'yi İsfahan'da bulunan Sultan Melikşâh'a göndererek şehrin her sene hazineye 300 bin dînâr ödeme karşılığında kendisine iltizam edilmesini istemiştir. Şerefüddevle Müslim'in bu isteğini kabul eden Sultan Melikşâh, ayrıca halasının³³ oğlu Ali'ye de Bâlis³⁴ şehrini iktâ' etmiştir³⁵. Ali b. Şerefüddevle Müslim ve annesi Safiyye Hâtûn'un İbrâhîm b. Kureyş'in Sultan Melikşâh tarafından tutuklanmasından sonra yönetimde etkin rol oynadıklarını görmekteyiz³⁶. Büyük Selçuklu Sultanı Berkyâruk, Ali b. Şerefüddevle Müslim'e *Sa'duddevle* lakabı vererek 486/1092-93 yılında Ukaylîlerin başına atamıştır³⁷.

3. Safiyye Hâtûn'un İbrâhîm b. Kureyş ile Evliliği

Şerefüddevle Müslim b. Kureyş, 478/1085 yılında öldükten sonra Ukaylîler tarafından hapisten kurtarılan kardeşi İbrâhîm b. Kureyş b. Bedrân³⁸, Ukaylî hanedanının başına geçmiştir. İbrâhîm b. Kureyş, bir yıl sonra İsfahân'a giderek

Haziran 1085 tarihinde kendi hizmetçisi tarafından hamamda öldürüldüğünü yazmaktadır. Zehebî'de ikinci rivayet olarak hamamda bir hizmetçisi tarafından öldürüldüğü rivayeti de kayıtlıdır (*Târîhu'l-İslâm*, X, 436); ancak Şerefüddevle Müslim, kaynakların da ittifak ettiği üzere, Süleymanşâh'a karşı giriştiği savaşta ölmüştür.

³³ İbnü'l-Kalânîsi, hatalı olarak Safiyye Hâtûn'un Alp Arslan'ın kızı olduğu zikretmektedir. Yine aynı yerde Safiyye Hâtûn'un Sultan Melikşâh'ın halası olduğu bilgisi de verilmektedir (*Târîhu Dimaşk*, s. 203; Türkçe trc. s. 18). Bu şekilde İbnü'l-Kalânîsi'nin ilk verdiği bilginin hatalı olduğunu görmekteyiz.

³⁴ Haleb ile Rakka arasında bir şehir (Yâkût el-Hamevî, I, 328-329).

³⁵ İbnü'l-Cevzî, XVI, 206; Türkçe trc. s. 62; İbnü'l-Esîr, X, 114-115; Türkçe trc. X, 110-111; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 219; Türkçe trc. s. 232; Zehebî, X, 312; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 41; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 202; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 2000³, s. 99-100.

³⁶ İbnü'l-Esîr, X, 220-221; Türkçe trc. X, 189.

³⁷ İbnü'l-Kalânîsi, s. 204; Türkçe trc. s. 18; İbnü'l-Esîr, X, 221; Türkçe trc. X, 190; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve câmi'ü'l-gurer: ed-dürretü'l-maziyye fi ahbâri'd-devleti'l-Fâtümiyye*, VI, thk. Selâhüddîn el-Müüneccid, Kâhire 1961, 433.

³⁸ Ağabeyi Şerefüddevle Müslim'in 478/1085 yılında ölümünden sonra Ukaylî ailesinin başına geçen bir emirdir. Bir süre Sultan Melikşâh tarafından alıkonulmuşsa da, daha sonra ailenin başına geçmeyi başarmıştır. Suriye Selçukluları hükümdarı Tutuş'a karşı giriştiği bir savaşta esir düşmüş ve sonrasında da öldürülmüştür (Rebülevvel 486/Nisan 1093).

Sultan Melikşâh'a itaatini sunmuş ve aynı yıl Mûsul'a dönmüştür. Sultan Melikşâh, İbrâhîm b. Kureyş'i Mûsul ve el-Cezîre'nin yönetimine getirerek, Şerefüddeve Müslim'in eşi ve kendi halası Safiyye Hâtûn ile evlenmesine karar vermiştir (479/1086-87)³⁹.

Safiyye Hâtûn'un ilk iki evliliği hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmadığını daha önce belirtmiştik; ancak son evliliğinde, kaynakların az da olsa Safiyye Hâtûn'dan bahsettiğini görmekteyiz. O, özellikle Sultan Melikşâh tarafından 482/1089-90 yılında Suriye seferinde tutuklanarak⁴⁰ yanında alikonulan eşi İbrâhîm b. Kureyş'in yokluğunda oğlu Ali b. Şerefüddeve Müslim ile birlikte yönetimde etkili olmuştur.

Sultan Melikşâh, İbrâhîm b. Kureyş'i tutukladıktan sonra Fahrüddeve b. Cuheyri İbrâhîm'in elinde bulunan Musul ve diğer şehirleri ele geçirmek için göndermiştir⁴¹. Topraklarına el konulan İbrâhîm de Sultan Melikşâh tarafından Semerkand'a götürülerek, Sultan'ın ölümüne kadar burada tutulmuştur.

Melikşâh, Musul'u İbrâhîm'den aldıktan sonra halası Safiyye Hâtûn'a Beled⁴² şehrini iktâ' etmiştir. Safiyye Hâtûn ve oğlu Ali, Sultan Melikşâh vefat

³⁹ İbnü'l-Esîr, X, 220; Türkçe trc. X, 189; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 252; Türkçe trc. s. 271; İbnü'l-Adîm, s. 217; İbn Kesîr, XVI, 90; Türkçe trc. XII, 257. *Leviratus* (ölen erkek kardeşin dul kalan hanımı veya dul, fakat genç ve çocuksuz üvey anne ile evlenme âdeti, bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2005, s. 228), geleneği bağlamında bu evliliğin yapılmış olma ihtimali vardır. Aynı gelenek, Câhiliyye dönemi Araplarında da yaygın olarak görülmektedir. Türk kültüründe *leviratus* hakkında bkz. Musa Şamil Yüksel, "Türk Kültüründe "Levirat" ve Timurlularda Uygulanışı", *Turkish Studies: International Periodical For the Languages, Literature and History Turkish or Turkic*, V/3 (2010), 2027-2058.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, X, 220; Türkçe trc. X, 189), Sultan Melikşâh'ın İbrâhîm b. Kureyş'i hesabına çekmek için huzuruna çağırdığını ve onu tutuklattığını zikretmekte birlikte, tutuklanmasının esas sebebini açıklamamaktadır. Aynı şekilde Ebü'l-Fidâ (*Târîhu Ebî'l-Fidâ*, II, 18) da İbrâhîm b. Kureyş'in tutuklandığını belirterek, Sultan Melikşâh'ın ölümüne kadar tutuklu kaldığı zikretmektedir. Ancak o da İbrâhîm'in tutuklanma nedenini hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Ayrıca bkz. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 31.

⁴¹ İbnü'l-Ezrak, Sultan Melikşâh'ın Zilkade 479/Şubat-Mart 1087 tarihinde Musul'u İbrâhîm b. Kureyş'in elinden aldığını ve Amîdu'l-mulk'e teslim ettiğini belirtir (*Târîhu'l-fârikî: ed-devletü'l-Mervâniyye*, thk. Bedevî Abdullatîf Avvad, Beyrût 1974, s. 221); ancak bu hatalı bir bilgidir, zira o tarihte Sultan Melikşâh'ın, İbrâhîm'i Musul ve el-Cezîre yönetimine getirdiğini ve Safiyye Hâtûn ile evlendirdiğini görmekteyiz.

⁴² Diyâr-i Reb'a bölgesinde Dicle Nehri kıyısındaki bir şehir (*Hudûd al-'Âlam: 'The Regions of The World' A Persian Geography 372 A.H.-982-A.D.*, İng. trc. ve not. V. Minorsky,

edinceye kadar (15 Şevvâl 485/18 Kasım 1092) Beled şehrinde ikamet etmişlerdir. Sultan'ın ölümünden sonra Safiyye Hâtûn ve oğlu Ali b. Şerefüdevle Müslim, Musul'u almak için harekete geçmişlerdir. Bu sırada Şerefüdevle'nin diğer oğlu Muhammed de Musul'u ele geçirmek için harekete geçince, Araplar iki gruba ayrılmış ve bir kısmı Muhammed b. Şerefüdevle Müslim'i, bir kısmı da Safiyye Hâtûn ve oğlu Ali'yi desteklemiştir. el-Künâse⁴³ denilen yerde karşı karşıya gelen iki grubun yaptıkları savaşın sonunda Ali b. Şerefüdevle Müslim galip gelerek Musul'u almıştır⁴⁴.

Melikşâh'ın ölümünden sonra eşi Terken Hâtûn, yaklaşık üç yıldan beri Sultan tarafından tutulan İbrâhîm b. Kureyş'i serbest bırakmıştır. İbrâhîm, serbest kaldıktan sonra doğruca Musul'a gitmiştir. Henüz Musul'a 4 fersah⁴⁵ (yaklaşık 24 km.) mesafedeki Cuheyne'ye⁴⁶ vardığında yeğeni ve kardeşi Şerefüdevle Müslim'in oğlu Ali'nin Musul'u ele geçirdiğini, annesi Safiyye Hâtûn'un da Ali'nin yanında olduğu haberini almıştır. İbrâhîm, eşi Safiyye Hâtûn ile elçiler vasıtasıyla haberleşerek, Musul'un kendisine teslim edilmesini istemiştir. Eşinin isteğine olumlu cevap veren Safiyye Hâtûn, Musul'un yönetimini İbrâhîm b. Kureyş'e bırakmıştır (486/1093)⁴⁷.

İbrâhîm'in, Musul'a hâkim olduğu yıl, Sultan Melikşâh'ın kardeşi Tâcüddevle Tutuş da Nusaybin'nde hâkimiyet kurmuştu. Tutuş, İbrâhîm'e haber göndererek "sultan" olarak kendi adına hutbe okutmasını, ayrıca Bağdad'a giderken geçmek üzere yol vermesini talep etmiştir. İbrâhîm'in Tutuş'un teklifini kabul etmemesi üzerine, Tutuş da doğruca onun üzerine yürümüştür. 2

Londra 1970², s. 140; İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, ed. M. J. De Goeje, Leiden 1967, s. 95).

⁴³ Kûfe'de bir mahalle (Yâkût el-Hamevî, IV, 481). G. Degener, bu yerin ismini "Kanâsa" şeklinde vermektedir (*Das Emirât Der Banû 'Uqail*, s. 93).

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, X, 220-221; Türkçe trc. X, 189; İbnü'd-Devâdârî, VI, 433; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 32.

⁴⁵ 1 fersah, yaklaşık olarak 6 km. ye tekabül etmektedir (Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 76).

⁴⁶ Musul'a bağlı Dicle Nehri kıyısında bulunan büyük bir köy (Yâkût el-Hamevî, II, 194-195).

⁴⁷ İbnü'l-Kalânîsî, s. 201; Türkçe trc. s. 17; İbnü'l-Esîr, X, 221; Türkçe trc. X, 189; Ebü'l-Fidâ, II, 18-19; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbu'l-'İber ve divânü'l-mübtedâ ve'l-haber fi eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber*, V, Beyrût 1992, 17; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 32, 164-165.

Rebûülevvel 486/2 Nisan 1093 tarihinde Musul'a bağlı el-Mudayya⁴⁸ mevkiinde⁴⁹ meydana gelen savaşta İbrâhîm b. Kureyş, Tutuş'a yenilerek esir düşmüştür. İbrâhîm, bir süre hapis hayatı yaşadktan sonra öldürülmüştür⁵⁰. Ukaylîlere ait Musul ve diğer şehirleri ele geçiren Tutuş, halası Safiyye Hâtûn ile oğlu Ali b. Şerefüddevle Müslim'i ele geçirdiği yerlerde kendisine nâib olarak tayin etmiştir⁵¹.

Safiyye Hâtûn ile oğlu Ali b. Şerefüddevle Müslim'in Musul'a Tutuş tarafından nâib olarak tayin edilmesinin üzerinden bir yıl dahi geçmeden, yine Tutuş tarafından nâiblikten azledildiklerini görüyoruz. Âmid ve Meyyâfârikîn (Silvan)'i ele geçiren Tutuş, bu yerlerin valilerini Sincar⁵² ve Musul'a göndermiştir. Tutuş'un bu davranışı üzerine Ukaylîlere mensup insanlar ve Musul nâibliğinden azledilmiş olan halası Safiyye Hâtûn ile oğlu Ali b. Şerefüddevle Müslim, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyâruk'a sığınarak Tutuş'tan şikâyetçi olmuşlardır. Sultan Berkyâruk da, amcası Tutuş'a bir mektup göndererek, Ukaylîlerin akrabaları olduğunu, onlara kötü davranmasının uygun olmadığını bildirmiştir; fakat Tutuş, Sultan Berkyâruk'un mektubuna bir cevap vermemiş ve onun sultanlığını tanımadığını göstermiştir. Diğer taraftan Sultan Berkyâruk

⁴⁸ A. Sevim, el-Mudayya'nın yerinin tam olarak bilinmediğini belirtmektedir (*Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 140, n. 398).

⁴⁹ İbnü'l-Kalânîsi ve Urfalı Mateos, savaşın Habur Irmağı'nın kollarından biri olan ve Nusaybin'den geçen Hirmâs (Hermez)'de vuku bulduğunu zikretmektedir (*Târîhu Dimâşk*, s. 202; Türkçe trc. s. 18; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987², 181). İbnü'l-Adîm (s. 224; Türkçe trc. s. 30) ise savaşın Mardin ile Nusaybin arasında yer alan Dârâ'da (Yâkût el-Hâmevî, II, 418) meydana geldiğini belirtmektedir. A. Sevim, Tutuş'un Nusaybin'i aldıktan sonra Musul'a yöneldiğini belirterek, savaşın Dârâ'da yapılmış olmasının imkânsız olduğunu kaydetmektedir (*Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 140, n. 398).

⁵⁰ İbnü'l-Kalânîsi ve Ahmed b. Mahmûd, İbrâhîm b. Kureyş ve Ukaylîlerin bütün ileri gelenlerinin öldürüldüğünü belirtmektedir (*Târîhu Dimâşk*, s. 202; Türkçe trc. s. 18; *Selçuk-nâme*, II, 32). Urfalı Mateos, İbrâhîm b. Kureyş'in okla başından ağır yaralar almış olmasından dolayı öldüğünü zikretmektedir (*Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s. 181). İbnü'l-Ezrak (s. 233-234), Tutuş'un Nusaybin'i aldıktan sonra burada yirmi emiri öldürttüğünü ve bu emirler arasında İbrâhîm b. Kureyş'in de olduğu kaydetmektedir; ancak devrin diğer kaynakları bunu doğrulamamaktadır.

⁵¹ İbnü'l-Esîr, X, 221; Türkçe trc. X, 189-190; Ebü'l-Fidâ, II, 19; Zehebî, X, 479; İbnü'l-Verdî, II, 13; İbn Haldûn, III, 584; a.mlf. V, 17-18; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 140-141; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 33; Alican, a.g.m., s. 74.

⁵² el-Cezîre bölgesindeki meşhur şehirlerden biri (Yâkût el-Hâmevî, III, 262-263).

da Ali b. Şerefüddeve Müslim'e *Sa'duddevle* lakabı vererek aynı yıl içerisinde (486/1092-93) Ukaylî ailesinin başına atamıştır⁵³.

Sultan Berkyâruk'un 486/1092-93 yılında Ali b. Şerefüddeve Müslim'i Ukaylî ailesinin başına atamasından sonra, Ali hakkında 489/1095-96 yılına kadar kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda 489/1095-96 yılında Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa'nın Musul'u ele geçirmek üzere harekete geçtiği sırada Ali b. Şerefüddeve Müslim'in Musul Emîri olduğu kaydedilmiştir. Emîr Kürboğa'nın Musul'u ele geçirmesi üzerine Ali b. Şerefüddeve Müslim, Musul'u terk ederek Hille⁵⁴ Emîri Sadaka b. Mezyed'in yanına gitmiştir⁵⁵. Kaynaklarda bu bilgiler verilirken Ali b. Şerefüddeve Müslim'in annesi Safiyye Hâtûn'dan hiç bahsedilmemektedir. Safiyye Hâtûn isminin geçmemesi, bu tarihte onun artık muhtemelen hayatta olmadığını düşündürmektedir. Zira daha önce kaynaklarda oğlu Ali b. Şerefüddeve Müslim'in isminin geçtiği olaylarda annesi Safiyye Hâtûn'un da adının zikredildiğini görmekteyiz.

Safiyye Hâtûn hakkında kaynaklarda geçen bilgiler bunlardan ibarettir. 486/1092-93 yılından sonra artık bu Selçuklu Hâtûnu hakkında kaynakların suskun kaldığını görüyoruz. Bu nedenle de Safiyye Hâtûn'un bu tarihten sonraki faaliyetleri, bir evlilik daha yapıp yapmadığı ve ölüm tarihi hakkında herhangi bir malumata sahip değiliz. Ancak kanaatimizce Safiyye Hâtûn'un ölüm tarihi, 486/1092 yılından sonradır.

Safiyye Hâtûn'un oğlu Ali b. Şerefüddeve Müslim'e gelince, Musul'un Emîr Kürboğa tarafından ele geçirilmesinden sonra, Hille Emîri Sadaka b. Mezyed'in yanına giderek ona sığındığı kaynaklarda zikredilmiştir. 489/1095-96 yılında gerçekleşen bu olaydan sonra Ali b. Şerefüddeve Müslim'in faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple onun bu tarihten sonraki faaliyetleri, hususî hayatı ve ölüm tarihi

⁵³ İbnü'l-Kalânîsi, s. 204; Türkçe trc. s. 18; İbnü'd-Devâdâri, VI, 433; İbn Tagrıberdi, V, 135; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 143-144; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 35; Alican, a.g.m., s. 76.

⁵⁴ Kûfe ile Bağdad arasında büyük bir şehir (Yâkût el-Hamevî, II, 294).

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, X, 258-259; Türkçe trc. X, 216; Ebü'l-Fidâ, II, 25; Zehebî, X, 484; İbnü'l-Verdî, II, 17; İbn Kesîr, XVI, 156; Türkçe trc. XII, 298; İbn Haldûn, V, 20; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa", *Tarih Dergisi Prof. Dr. Fikret Işıltan Hatıra Sayısı*, sayı 36 (2000), s. 410.

hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla da Selçukluların Safiyye Hâtûn'dan devam eden kolunun akıbeti karanlık kalmaktadır.

Sonuç

Bir hükümdarın ölümünden sonra eşlerinin evlendikleri pek nadir görülmesine rağmen, Safiyye Hâtûn'un ilk önce Basra, el-Ahvâz ve Hûzistân Emîri Hezâresb b. Bengîr, sonrasında ise Ukaylî ailesinden Şerefüddeve Müslim b. Kureyş ve ardından kardeşi İbrâhîm b. Kureyş ile evlilik yaptığını ve bu evliliklerden Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'ten Ali isminde bir oğlu olduğunu görmekteyiz. Kaynakların kısıtlı bilgiler içermesine rağmen, bu evliliklerin önemli emîr ve hanedanlarla iyi ilişkiler kurarak mahallî hâkimiyetlerin Selçuklular ile olan bağlarını kuvvetlendirmek maksadıyla yapıldığı ortadadır. Safiyye Hâtûn'un Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra oğlu Ali ile Musul'a sahip olabilmek için harekete geçip, Ali'nin baba bir kardeşi Muhammed b. Şerefüddeve Müslim'i mağlup ederek şehre hâkim olması bize bu Selçuklu Hâtûnu'nun tıpkı babası Çağrı Bey gibi dirayetli bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Kaynak Eserler

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, II, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.

Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

el-'Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, yay. Ali Sevim, Ankara 1988.

el-Bundârî, *Zubdetu'n-nusra ve nuhbetu'l-'usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kıvameddin Burslan, Ankara 1999².

Ebu'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ: el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, II, thk. Mahmûd Deyyûb, Beyrût 1997.

Hudûd al-'Âlam: 'The Regions of The World' A Persian Geography 372 A.H.-982-A.D., İng. trc. ve not. V. Minorsky, Londra 1970².

İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbu'l-‘iber ve dîvânu'l-mubtedâ ve'l-haber fî eyyâmi'l-‘Arab ve'l-‘Acem ve'l-Berber*, III-V, Beyrût 1992.

İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*, ed. M. J. De Goeje, Leiden 1967.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV-XVI, thk. ‘Abdullâh b. ‘Abdu'l-Muhsin et-Türkî, Cize 1998/1419; Türkçe trc. *el-Bidâye ve'n-Nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, XII, çev. M. Köksal, İstanbul 1995.

İbn Tagrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûkî Misr ve'l-Kâhire*, V, thk. Muhammed Huseyn Şemsu'd-dîn, Beyrût, 1992.

İbnu'd-Devâdârî, *Kenzu'd-durer ve câmi'u'l-gurer: ed-durretu'l-maziyye fî ahbâri'd-devleti'l-Fâtimiyye*, VI, thk. Selâhu'd-dîn el-Muneccid, Kâhire 1961.

İbnu'l-‘Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min târihi Haleb*, thk. Halîl el-Mansûr, Beyrût 1996; Türkçe trc. Ali Sevim, “İbnü'l-Adim’in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”, *Belgeler*, XXI/25 (2000), 1-84.

İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-umem ve'l-mulûk*, XV-XVI, thk. Muhammed ‘Abdu'l-Kâdir ‘Atâ-Mustafa ‘Abdu'l-Kâdir ‘Atâ, Beyrût 1992; Türkçe trc. Ali Sevim, “İbnü'l-Cevzî’nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)”, *Belgeler*, XXVI/30 (2005), 1-84.

İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, IX-X, thk. Carolus Johannes Tornberg, Beyrût 1966; Türkçe trc. *İslâm Tarihi: el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, IX-X, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987.

İbnu'l-Ezrak, *Târîhu'l-fârikî: ed-devletu'l-Mervâniyye*, thk. Bedevî ‘Abdu'l-Latîf ‘Avvad, Beyrût 1974.

İbnu'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk: 360-555 h.*, thk. Suheyl Zekkâr, Beyrût 1983; Türkçe trc. Ali Sevim, “İbnü'l-Kalânîsî’nin Zeylû Târîh-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H.436-500=1044/45-1106/07)”, *Belgeler*, XXIX/33 (2008), 1-42.

İbnu'l-Verdî, *Tetimmetu'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer: Târîhu İbnu'l-Verdî*, II, thk. Ahmed Rif‘at el-Bedrâvî, Beyrût 1970.

en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, XXVI, thk. Muhammed Fevzî el-'Anitîl, tsh. Muhammed Taha el-Hâcerî, Kâhire 1985.

Sibt İbnu'l-Cevzî, “Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan (Kayıp *Uyûnü't-Tevârîh*'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler)”, nşr. Ali Sevim, *TTK Belgeler*, XIV/18 (1989-1992), 1-260; Türkçe trc. *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, seçme, trc. ve değ. Ali Sevim, Ankara 2011.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987².

Yâkût El-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, Beyrût 1977.

ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîru'l ve'l-a'lâm*, X, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Beyrût 2003.

Araştırma Eserleri

Alican, Mustafa, “Tâcuddevle Tutuş: Bir Selçuklu Meliki'nin Siyasi Biyografisi”, *Tarih Okulu*, I (2008), s. 49-91.

Avcı, Casim, “Medâin”, *DİA*, XXVIII (2003), 289-291.

Bezer, Gülay Öğün, “Müslim b. Kureyş”, *DİA*, XXXII (2006), 94-96.

Bilge, Mustafa L., “Ahvaz”, *DİA*, II (1989), 192-193.

Degener, Gesine, *Das Emirat Der Banū 'Uqail. Eine Untersuchung zum Zerfa II des 'abbāsîdîschen Kalîfats und zur Beduinisierung des Fruchtbaren Halbmonds*, (Doktora Tezi), Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades am Fachbereich Historisch-Philologische Wissenschaften der Georg-August-Universität zu Göttingen, Göttingen 1987.

Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990.

Kaçın, Bülent, *Büyük Selçuklu Devletinde Hanedan Üyelerinin Evlilikleri*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

Kafesoğlu, İbrahim, “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, XIII (1958), s. 117-130.

_____, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

_____, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2005.

Kitapçı, Zekeriya, *Abbâsî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya 1994.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III: Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 2001⁴.

_____, *Tuğrul Bey*, Ankara 1989.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 2007².

Özaydın, Abdülkerim, “Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa”, *Tarih Dergisi Prof. Dr. Fikret İşıltan Hatıra Sayısı*, sayı 36 (2000), s. 405-421.

_____, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.

Özdemir, Mehmet Nadir, *Bağdat'ta Türk Egemenliği (1055-1157)*, Konya 2008.

Özgüdenli, Osman G., “Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063)”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012, s. 57-80.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 2000³.

Sobernheim, M., “Müslim b. Kureş”, *İA*, VIII (1979), 822-823.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2010.

Uslu, Recep, “Hûzistan”, *DİA*, XVIII (1998), 436-439.

Yüksel, Musa Şamil, “Türk Kültüründe “Levirat” ve Timurlularda Uygulanışı”, *Turkish Studies: International Periodical For the Languages, Literature and History Turkish or Turkic*, V/3 (2010), 2027-2058.

Zetterstéén, K. V., “Ukaylılar”, *İA*, XIII (1986), 18-19.